

Hermann Zoltán

Idegenek

Katona József és Kisfaludy Sándor Bánk-drámájáról

Sándor Iván írja monográfiája bevezetőjében, hogy a *Bánk bán* megfajtatlan-sága „mint kiterjedtebb önismerethiány egy egész kultúra jellegéhez hozzátartozik.”¹ Hogy ez a tézis hányféleképpen volna felfejthető – tartok tőle, hogy a *Vég semmiség* szerzője is csak töredékét vette számba a lehetséges válaszoknak² –: beláthatatlan. Orosz László már a *Bánk bán* 1983-as kritikai kiadásának utolsó lapjain³, utóbb pedig Katona József drámájának értelmezéstörténetéről írt, 1999-es monográfiájában⁴ különválasztja a professzionális, a mű enigmatikus-ságát előtérbe állító olvasatokat (Bárany Boldizsár, Arany János, Péterfy Jenő, Hevesi Sándor, Sötér István, Bécsy Tamás stb.) a politikai aktualitásokra érzékeny, a *Bánk bán* összetett drámaiságát leegyszerűsítő színrevitelek és adaptációk történetétől.

A mű kultikus színháztörténeti pillanatai, 1848, a kiegyezés előtti évek, vagy éppen 1956⁵ az elnyomó idegen hatalom elleni lázadás narratíváját – ha a tudatos vagy tudattalan, jogos-jogtalan, érzelmi politizálás megvalósulását látjuk is az éppen aktuális történeti kontextusban – annyira beleégették a *Bánk bán* értelmezéstörténetébe, hogy egyenesen azt kell feltételeznünk, hogy magát a megfajtatlan-ságot éppen e látványos leegyszerűsítések körül kell keresnünk. Feltehetőleg itt van az az értelmezéstörténet által kijelölt határ – akár Sándor Iván, akár Orosz László segítségével közelítünk hozzá –, amit a nemzeti „önismerethiány”, vagy más okok miatt olyan nehéz átlépni. Fogalmazzunk világosabban: a saját/idegen probléma rosszul értelmezettsége azonos ezzel az „önismerethiánnyal”. Kétségtől elválasztva annak a főleg színházi értelmezésekhez köthető olvasatnak a jelenléte, amely a *Bánk bán* konfliktusrendszerét a magyarok/idegenek ellentétére egyszerűsítette le. Pedig gyanakodnunk kellene ennek

1 Sándor Iván, *Vég semmiség*. A százhetven éve fel nem fedezett Bánk bán, Pécs, Jelenkor, 1993. 6.

2 L. még Rohonyi Zoltán recenzióját Sándor Iván könyvéről: Rohonyi Zoltán, *Bánk bán – az állandó kihívás = Uó, „Úgy állj meg itt, pusztán”*. Közélet 19. századi irodalmunkhoz, Bp., Balassi, 1996. 173–182.

3 Katona József, *Bánk bán*, s. a. r. Orosz László, Bp., Akadémiai, 1983. 513–532. (A Katona József *Bánk bán*-jából vett idézetekre a továbbiakban a KJ jelzéssel és a kritikai kiadás oldalszámaival hivatkozom.)

4 Orosz László, *A Bánk bán értelmezéseinek története*, Bp., Krónika Nova, 1999.

5 Orosz, i. m. 26–35., 85–88.

az egyszerű szembeállításnak az elnagyoltságára. Amikor Bárány Boldizsár a *Rosta* végén, az *Egyes Személyekről Észrevételek* című részben két szereplőt emel ki, Bánkot és Mikhál bánt⁶, vagy amikor később Arany János a darab szembenálló szereplőiről és eszméiről értekezve Gertrudis, Bánk és a király „köreiről” beszél, és a boióthiakat rendre a Király mögé állítja⁷: meg kell értsük, hogy Katona az idegen fogalmának, a magyarok idegenekhez való viszonyának legalább két változatát írja bele a *Bánk bán*-ba. Talán ezért nem titkolja Katona a második kidolgozáshoz készült Jegyzésében nem sokkal korábbi felfedezése feletti örömet:

Aztán akadt egy iromány is Előmben, mellyben az van, hogy Michael és Simeon Micz-bán Spanyol Testvéreknek volt egy világszerte híres szépségű Húgok, kit Benedictus-(Bánk-)bán, Konrád Grófnak a' fia vett el; el esmértem tehát Melindát [az első, 1815-ös kidolgozásban Bánk felesége Adelajda néven szerepel – HZ] spanyolabbnak. [...] Nem győzők a véletlenségen eléggé csodálkozni, midőn Mikhált és Simont ide kevertem, a' nélkül hogy akkor a vérséget gyaníthattam volna is (KJ, 155–156).

Meg kell értenünk, hogy az értelmezéstörténet németellenes politikai-ideológiai sugallataival szemben Katona egy már a reformkor előtt megjelenő, majd a reformkorszak egészén végigvonuló polémiára reflektál – később még szó lesz erről: nagyon végletes nézőpontok jelennek meg ebben a kérdésben már az 1810-es években is –, amit a jó idegen/rossz idegen problémakörben ismerhetünk fel. A rossz idegenek a magyarokat a saját nemzeti kultúrfölényükből lenéző, az országot kismemző merániak, a jó idegenek a Magyarországot új hazájuknak választó, a királyt a békétlenkedő magyar urakat is megszegyenítő hűséggel szolgáló boióthiak: Katona képlete szerint. (És a képlet talán még ennél is bonyolultabb, hiszen Bánknak a jegyzésben is említett apja, „Konrád Gróf” is kifejezetten németes nevet visel.)

A „jó” versus „rossz idegen” polémia nyilván része volt a nemesi közbeszédnek, amiben a tősgyökeres és a 18. századi újnemesség konfliktusai is megjelenhettek, de a magyarországi ipari és kereskedővárosok nagyjából nem magyar anyanyelvű polgári lakosságát is foglalkoztatta, elzárkózó magatartásukat vagy asszimilációs kísérleteiket is átszötte ez a diskurzus; még akkor is, ha ezt a közbeszédet, szóbeli vitakultúrát nehéz is kétszáz év elteltével rekonstruálni. Kövér György a Gyáni Gáborral közösen írt *Magyarország társadalomtörténete* című munkájának *Kultúra és etnicitás* című fejezetében figyelmeztet arra, hogy Magyarországon éppen a 18–19. század fordulóján erősödik fel az a tendencia, amely a kulturális különbségeket a korábbi, vallási, felekezeti keretek helyett a nyelvi-kulturális és leszármazási opciókkal cseréli fel. Közhelyszerűen ad ennek a folyamatnak nagyobb lendületet II. József birodalmi nyelvpolitikája

6 Katona, 1983. 351–355.

7 Arany János, *Bánk bán-tanulmányok = Tanulmányok és kritikák*, vál., szerk., és a jegyzeteket írta S. Varga Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998. 238–279., különösen: 273–279.

és az ez ellen való tiltakozások hulláma.⁸ A monográfia említi, hogy II. József népszámlálási felméréseiben – azt gondolom, szándékosan – nem szerepelnek az anyanyelvre vonatkozó adatok.⁹ Ha a korabeli nemzetfogalmakat, a nyelv-, állam- vagy hagyományközösségi koncepciókat¹⁰ a kulturális „homogenizációs” szándékok felől közelítjük meg, világos, hogy a „honi” idegen nemzetiségek egyfelől a nemzet definíciós kísérleteinek ellenpontjaként jelennek meg, vagyis a nemzetiségfogalmak eleve nem tartalmazzák mindazt, amit a nemzet fogalmába az egykorú diskurzus beleilleszteni szándékozik; másrészt egy önmagát vallási, etnikai, kulturális alapon meghatározó társadalmi csoportnak a nemzet kulturális hatókörén kívül rekedni komoly társadalmi-ökonómiai károkkal is fenyeget. A 19. századi nemzetfogalmak – Kövér György William McCagg a nemzet mint modernizációs közösség definícióját említi: – a nemzetiségek, vallási kisebbségek stb. számára kizárólag az akkulturáció pozitív szereplehetőségét kínálja fel, az akkulturáció elutasítása pedig a közösséget léteben fenyegeti.¹¹

Ha belelapozunk a *Tudományos Gyűjteménynek a Bánk bán* második változatának megírása (1815–1819) idején megjelent, 1817–1819-es évfolyamaiba, világosan látjuk, hogy a folyóirat egyik állandóan visszatérő témája ennek a nemzet/nemzetiség-, hazafiság-, anyanyelvkérdésnek (a nyelvújítási vita jelentős részben ebben az időben, e folyóirat hasábjain zajlik)¹², a nemzeti akkulturáció kérdésének a részletes taglálása: nemcsak az évfolyamok népszerű- és más statisztikai ismertetőit emelném ki, hanem több programcikket vagy az akkulturáció negatív és pozitív jelenségeit ismertető írást is.

A folyóirat legelső számában egy „S.” monogrammal jelzett szerző *A' Nemzetiségről*¹³ című cikkében ezt olvassuk:

8 Vö. A *Tudományos Gyűjtemény* 1818/12. számában megjelent, Méltóságos Aranka György Úrnak élete (68–91.) című cikk idevonatkozó passzusával: „Néhai nagy emlékeztű második Josef Császár minden Népeit egygyé tenni 's csak Német nyelven akarván igazgatni, sőt, úgy szollva, láttatván olyan szándékát nyilatkoztatni-ki, hogy a' Németeken kívül lévő minden Népeiben a' Nemzetiséget el törölje; ez az erőszakos dolog számlálhatatlan embereknek, valakik jóltudtanak gondolkodni, viszáson és kedvek ellen esett, Meghalván tehát 1790-ben az a' Nagy Monarcha, egyéb népei között a' Magyarok is igyekeztenek el vőtetett vagy meg-csípdesett Nemzetiségeket vissza-állítani.” (79.)

9 Kövér György – Gyáni Gábor, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006. 96.

10 S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005. 159–398. A nemzeti irodalom – és identitásképzés – „államközösségi”, „eredetközösségi” és „hagyományközösségi” programjainak kifejtése mellett gondolatmenetemet részben alátámasztja *A nemzet mint szimbolikus érzelemvilág* (69–82.) című fejezet is. S. Varga ebben a fejezetben – ha az idegenség problémáját hangsúlyosan nem is érinti – a 19. század előtti „összemérhetetlen csoportidentitások” 19. századi, nemzeti keretekben való egyneműsítéséről többször is említést tesz.

11 Kövér – Gyáni, 2006. 97.

12 *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830*, válogatta, az adatokat feldolgozta és a digitalizálást végezte Czifra Mariann, <http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/szovegek.php?tipus=kozlemeny> (Az itt található írások több mint 90%-a a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelent meg.)

13 *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/1. 57–61.

Az Emberiség tudniillik egy olyan Egész, olyan Világ, mellynek elementumi az egyes emberek, a' kik egymással egyesülvén külömbféle testeket (*corpora moralia*) formálnak. Valamint pedig a' természeti (*physikai*) testeket orgánosokra és orgántalanokra [...] felosztjuk, szint' ugy a' morális testek (vagy corporátiók, társaságok) között-is azt a' külömbiséget találjuk. A' Népek tudniillik az orgántalan testek, a' Nemzetek pedig igen-is orgánosok. Az orgántalan testeknek részei tsak *physica attractio* és *repulsio* által, vagy *mechanismus* és külső erő által állanak össze, mint aggregátumok, gyűlevészek, formátlan maszszák, vagy legfellebb mint *physikai* és *chemiai* szerek. Ugy szintén a' Népeket-is tsak külső hatalom vagy másunnan eredett 's reájok ruházott kormányozás formája ragasztja össze, 's tartja együtt. — Ellenben az orgános testek önnön magokból, a' benne lakó *Organismus* vagy-is orgános-erő által élnek, formálódnak, tartatnak. Ezen belső önkéntmunkás élet-principium az orgános testekben minden változásokat, mozgásokat és functiókat előhoz 's a' külső befolyásokat maga természetete szerint meghatározza, az azokból származó akadályokat és sérelmeket elhárítja és helyrehozza, minden idegen elementumot vagy az *Organismus* természetéhez hasonlóvá teszi, (*assimilat*), vagy, ha oda épen nem fér, árthatatlanná teszi, avagy a' testből egészszen kiveti (60.).

A nemzet organikuságának (értsd intézményi és kulturális szervezettségének) és a nemzetiség szervetlenségének érvei mögött nem nehéz a regionális-kulturális dominancia gondolatát felfedezni. Különösen érdekes a cikkben használt, kémiai eredetű terminológia, nem is szólva az asszimilációs kényszer emlegetéséről az idézet végén. Ennél is harciasabb hangot üt meg, a magyarság számbeli és kulturális fölényét hangsúlyozza, és az „organikus” elv alapján kéri ki magának a szlovákok nemzetalkotó képességét az *Eszrevételek a' Posonyi Tót Újság' kissebbítő Homlokírása ellen*¹⁴ című hétoldalas cikk, amely a *Tydennjk* fejlődésében fedez fel nemkívánatos tendenciákat: „Császári, Királyi Nemzeti Újság”.

Én Magyar Országban Magyar Nemzetet esmérek, szívesen megvallom azomban, hogy ezen Nemzetet a' felyessebb számú Uralkodó Magyarok, Honnyunkban békességesen lakozó, 's talán részről megis magyarosodott 's characterizálódott Tót, Német 's a' t. atyafiakkal együtt formálják, minden mái virágzó Nemzetek' példájára: mellyek eleve maroknyiak, csak belső szaporodás, 's Külföldiek' öszszelegyedése által nyomulván előbbre, lettek nagyokká. (118.)

Mi magát az Újságot illeti helyben-hagyója, sőt magasztalója vagyok, ha célja a' Szerzőnek: Magyar Országi Tót atya-fiainak buzgón ajánlani; hogy hová hamarébb iparkodjanak Magyar Lelki Pásztorokat, 's tanító Mestereket faluikba szerezni: 's ezek által sarjadzó gyermekeiket a' Magyar nyelvre tanitatni: — Ha célja az olvasás' megkedveltetése, tudományos esméreték' elterjesztése, Magyar nyelv' buzgó javallása által kedves Tót atyafiait, Magyar Hazafiakká, hasznos polgárokká formálni (123.).

14 Tudományos Gyűjtemény, 1817/12. 117–124. Szerzői: E. P. és N. P.

A *Tudományos Gyűjtemény* közli Kultsár István 1817. november 23-án a Nemzeti Múzeumban (ez akkor még a pesti egyetem épületében volt), a nádor jelenlétében, a Magyar Nyelv Ünnepeén felolvasott beszédét.¹⁵ Kultsár óv a „jövevények” megvetésétől és a tőlük való tanulás pozitív példáival érvel:

Valóban tőlünk is nem kis hiba, 's tsak nem balgatagság volna Culturánk, 's anyjai nyelvünk tökéletesítését úgy kívánni eszközölni, hogy az idegeneket vak huzgóságból megvessük; sőt inkább tsináljuk azt, hogy a' bennünket megelőzött Nemzeteket mind addig nyomba kövessük, az ő általok terjesztett világosságot mindaddig egész készséggel fogadjuk el; a' míg, óh kedves álmodozás! megfordulván a' koczka, végre mink lehessünk nékiek követésre méltó példáiák. Valamint pedig egyfelől ez a' gondolat azoknál a' számos régi Törvényeinknél fogva, mellyekben a' Jövevényeknek nyájias elfogadása szorosan parantsoltatik; nagy érdemű Eleinknél soha idegen nem lehetett; úgy más felől ha a' Nemzetünknek I-ső Mátyás Király idejében való virágzásának okait keressük, azokat alkalmasint abban találjuk fel, hogy az ő udvara a Külföldi Tudósoknak, szép mesterségeket úzőknek menedék helye lévén, ennél fogva a' Nemzeti pallérozás is, Hazánk minden akkori lakossaira kiterjedett. [...] Most láttatik újra tsillámlani az a' szerentsés idő pont, a' melyben ha az előttünk kinyílt úton tovább is futni meg nem szűnünk, e' részben is a' Mátyás Király fényes Epochája közünkbe vissza térhet (59–60.).

Az 1818/2-es számban *A' Berzevicziek' Nemzetiségének Elő- ideje*¹⁶ címen olvasható egy írás: a cikk a *Bánk bán*-téma – egy esetleges Izidóra-párhuzam? – miatt is érdekes, és talán éppen ezért fontos, hogy a tiroli-meráni eredetű családot mint sikeres akkulturációs példát említi:

Rudger, a' traditio szerint Tiroli születésű Nemes, elvette feleségül II. András Király Hitvesének egyik udvari Dámáját, a' ki szint' úgy külföldi eredetű lévén, a' Királynéval eljött vala Magyar Országba (58.).

Magyar országban mai napig ezen régi Nemzettség virágozik, és az újjabb időkben is sok jeles embereket szült, a' kik minden némű talentomokkal és érdemekkel, magokat, nemzetiségeket, hazájokat fényesítették, de a' kiknek érdem oszlopot emelni, ezen értekezésnek határán kívül vagyon. [...] A' többek közt a' most élő Berzevitzy Gergelyt, a' ki mind Tudományáról, mind jó szivéről, mind munkás Hazafiúságáról minden igaz Magyar előtt eléggé esméretes, és főképen a' háladatos Külföld által tiszteltetik (65.).

Persze kifejezetten xenofób vélemény is megszólal a folyóiratban. 1817-ben Horváth János veszprémi kanonok *A' Régi Magyaroknak Vallásbéli 's Erkölcsi Állapottokról*¹⁷ című terjedelmes írásában ősi erényként írja le az idegenekkel való nem-keveredést:

15 Szóllás – a' Magyar Nemzeti Múzeumban Pesten Nov. 23-an 1817. tartott = *Tudományos Gyűjtemény*, 1818/3. 39–73.

16 *Tudományos Gyűjtemény*, 1819/8. 57–65.

17 *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/2. 27–91.

A' Magyaroknál, minden nyerseségek mellett is, kevés ugyan, de szép vonásra találunk övéik eránt emberséges érzeménnyeknek. Az idegenekkel való párosodást vérök' rongálásának, megfertőztetésének tartván, Feleséget csak a' magok' nemzetségekből vettek. [...] E' megörökösödött szokásból folyt I. Mátyás Király' boszorkodása is a' Csehek, és Németek ellen, hogy honniival házasságokba, 's sógorságba kezdettek keveredni... (74.)

A Bánk–Melinda és a király–Gertrudis viszonyra ebből a szemszögből – a kirekesztés nézőpontja felől – is érdemes egy pillantást vetni: artikulálódik tehát olyan vélemény is az 1810-es évek végén, amely szerint az idegen csak rossz lehet.

Az 1819. évi 11. számban válaszcikk jelenik meg – Gömbös Antal, Vas vármegyei táblabíró, költő, az 1819-ben megjelent *Kemenesi Lyra* című verseskötet szerzőjének írása – *A' Nemzetiségről. Az 1817diki Tud. Gyűjt. 1-ső Kötetjének 57-dik lapján közlött gondolatokra szolgáló Észrevételek*¹⁸ címen:

...kevés Nemzet mondhatná maga felől a' világon azt: hogy ő legelső társaságbeli egybe szerköztetésének üdítől fogva, mai napig, eredeti fajának, nemzetségének, alapos törvényeinek, alkotmányának, szokásainak és intézeteinek tisztaságában és szűzességében meg-maradott, vagy megmaradhatott volna, a' mellyekből önként következik, hogy minden élő nemzeteket vagy Népnek – vagy tsak Országának – vagy Statusnak – vagy Plebsnek kelletnék nevezniünk, mert a' T. Szerző Ur ideája szerént való Nemzetet, a' most élő világban, hijában keresünk (48.)

Hogy minden egyes polgár hazáját igazán szerethesse, 's ez által Nemzeti lelket ruházhasson magára, elkerülhetetlen szükség; hogy a' Haza is szeresse őtet; vagy azon társaság, mellynek tagja, személyét és birtokát hathatós védelme alá vegye: [...] néki a' polgári társaság' céljaival megegyező szabadságot engedjen: felesleges adóval ne terhelye – polgári érdemeit megjutalmazza. [...] Ha ezen jó téteményekben részesül az ember, boldognak valla magát, 's sorsával megnyugszik, vagy legalább megnyugodhatik, 's szereti azt a társaságot, mellyben ő él: Nemzeti lelket ruház magára: Nemzetté lesz. – Ha nem részesül, boldogtalannak nézi magát, zenebonáskodik; fellázad a' társaság ellen; a' Nemzeti lelket levetkőzi: nem szereti hazáját, 's nem forr össze egy Nemzetté (57–58.).

Katona drámája, a dráma végkifejlete tehát ebben diskurzusban kifejezetten Kultsár István, a Berzeviczy-cikk szerzője és Gömbös Antal érveléséhez hasonlít. Petur békétlen összeesküvőinek – a frigyéseknek: ahogy Bárány Boldizsár említi őket – drámai szólama ugyan megjeleníti az 1810-es évek polémiáinak kirekesztő regiszterét, de a *Bánk bánt* értelmezéstörténeti hiba ezzel az egyszerre meráni- és boióth-ellenes hanggal azonosítani.

Az 1810-es évek drámairodalmában művek egész sorát kell újraolvasnunk, hogy az idegen politikai-ideológiai definícióit számba vehessük: Bolyai Farkas *Mohamedje* (1817), és az ennek újraírásaként keletkezett Kisfaludy Károly-dráma, az *Iréne* (1820), a *Stibor vajda* (1819), vagy a *Zách Klára* (1812/1820), Kisfaludy Sándor *Bánk bánja* (1814/1824) mind ennek a diskurzusnak a drámai konfliktu-

¹⁸ Tudományos Gyűjtemény, 1819/11. 43–64.

sokká alakított megszólalásai: a dráma ugyanis kifejezetten alkalmas a vitahelyzetek színrevitelére, és adott esetben a konfliktusok feloldásának elkerülésére is; az eszmék olykor túlélnek – mint Kisfaludy Károly *Stibor vajdájában* – a drámában elbukó, megsemmisülő képviselőiket.

Nagy Imre az 1810-es évek drámairodalmáról szóló könyvének *A patrióta hős tévedése* című fejezete¹⁹ – a könyv egyébként általánosabban, az állam- és nemzetkoncepciók ritualizációja, a lojalitás és a lázadás, a közösség és az egyén összeütközései felől elemzi az előbb említett drámákat – a *Zách Klára* és a *Bánk bán* cselekményvezetésének párhuzamairól írva kiemeli a magyar/idegen ellentétből származó árnyalt konfliktusok jelenlétét: az öccse kedvét kereső idegen királynő személyét (Kázmér–Erzsébet, Gertrudis–Ottó); a lojális nagyurat (Zách Felicián, Bánk), aki a fiatal nőn (Zách Klára, Melinda) elkövetett erőszak miatt a királyné merénylője lesz; az idegen uralom ellen lázongó egykori bajtárs (Keszi Berenda, Petur) ideiglenes megbékéltetését; a király (Károly Róbert, Endre) ítélezését az ötödik felvonásban stb. Ha – áttételesen Szemere Pálra hivatkozva²⁰ – tudomásul vesszük, hogy Katona kezében megfordult Kisfaludy Károly *Zách Klárájának* 1812-ben már elkészült kéziratos változata, feltételezhetjük azt is, hogy ismerhet-e Kisfaludy Sándor 1814-re elkészült Bánk-drámájának tartalmát vagy kéziratát, vagy a *II. András* című másik kidolgozást.²¹ Valószínűbb persze, hogy a Kisfaludy Sándor által írt *Bánk* készült az 1819-es Katona-kidolgozás ismeretében.

Nagyon különös benyomása lehet az olvasónak, ha Katona József és Kisfaludy Sándor Bánk-drámáját egymás után olvassa. A Katona-féle *Bánk bán* értelmezéstörténetének „enigmatikusságát” (Sőtér István kifejezése), dramaturgiai eldöntetlenségeit – amelyekbe inkább látni bele a lehető legerősebb színpadi hatás elérésének írói szándékát, mint dramaturgiai ügyetlenségeket – hiába keressük Kisfaludynál. Minden Katonánál hiányosnak tetsző motiváció, a szereplők cselekvéseiből vagy cselekvésképtelenségéből (Bánk-Hamlet?) kiolvasható lélektani ok Kisfaludynál rendre magyarázatot nyer: a királyné cselekvéseit a zsidóknak való eladósodás kényszere mozgatja; Gertrúd (sic!) királynő Bánk feleségének megerőszakolására szinte felhecceli öccsét, a kalocsai érseket; a királynő meggyilkolása pedig egyenesen Bánknak a nemesi értékrendet a király elébe helyező, apologetikus eszméinek a következménye.

BÁNK Gertrúd Királynénk által meg újjul az a' seb, melyet első Királyunknak idegen felesége ejtett a Hazán. Csak az a szerencse, hogy ez mégis reményekkel biztató Királyfiaknak Anyja.

19 Nagy Imre, *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum, 1993. 94–101. (Irodalomtörténeti füzetek 131.)

20 i. m. 96.

21 Kisfaludy Sándor drámáját a továbbiakban ebből a kiadásból idézem: *Kisfaludy Sándor minden munkái VI.*, kiadja Angyal Dávid, Bp., Franklin, 1892. 57–184. A *II. András* fennmaradt szövege: 549–567. (A Kisfaludy Sándor *Bánk*jából vett idézetek helyét a továbbiakban a KS jelzéssel és a hivatkozott kiadás oldalszámaival jelzem.)

BORCS Megnyomorította ezen Szerencsét az Izmaelitáknak, és egyéb gyülevész földön futóknak letelepedése, Disztlése 's elhatalmazás az országban (KS, 95.).

Borcs mondatai még Katonánál is megjelennek, Tiborcz panaszkodik így:

TIBORCZ

A jó merániak

azt háború nélkül is megteszik; mert

hisz' a Zsidók eleget fizetnek; a'

kiket tulajdonképpen tán nem is

lehetne ember-nyúzóknak nevezni, –

nyúzásra bőr kivántatik, holott

azt a' Merániak magok lehúzták

már csontyainkrol; így tehát ezek

a' húsba kéntelenek bemettzeni – (KJ, 226.)

Katona és Kisfaludy Sándor – azaz Tiborcz és Borcs – zsidóellenes érveinek eredetét megtaláljuk Komoróczy Géza *A zsidók története Magyarországon* című könyvében: II. András a királyi hatalomnak a nemességgel szembeni pozícióit erősítendő a kezdetektől támaszkodott a zsidó haszonbérőkre, de még 1222 után is szabotálta az Aranybullának a muszlimokat és zsidókat korlátozó, a IV. lateráni zsinat irányelveit követő rendelkezéseit. A zsidók, illetve a zsidók által kezelt pénzforgalom támogatása tehát a király politikája volt, a történeti hagyomány és a két Bánk-dráma azonban a királynőre és a merániakra hárítja át ennek a politikának a haszonélvezetét és felelősségét.²² Az 1810-es években a zsidók akkulturációs és a korabeli kifejezéssel élve: emancipációs törekvéseinek történeti kontextusát figyelembe véve – szintén Komoróczy könyvére hivatkozva – azt kell látnunk, hogy a Napóleon által még 1812 elején, a meghódított országokban kihirdetett teljes és feltételek nélküli polgári egyenjogúságot a bécsi kongresszus után Közép- és Kelet-Európában szisztematikusan mindenütt érvénytelenítik. Alighanem ez a kulturális és társadalmi-ökonomiai „idegenkedés” keresi az aktuálpolitikai diskurzus számára – hiszen Ferenc császár is igénybe veszi a bécsi „udvari zsidók” segítségét politikai reprezentációja érdekében – a történeti hagyományból származó érveket.²³

A Kisfaludy-dráma egyértelműen nemzeti alapon stigmatizál, választ el pozitív és negatív nemzetiségi csoportokat. Mintha a nemzet „organikusságának”

22 Komoróczy Géza, *A zsidók története Magyarországon I.*, Bp., Kalligram, 2015. 129.

23 Elnagyolva azt mondhatjuk, hogy a zsidó közösségek a magyar királyság 19. század elejéig tartó történetében többnyire az uralkodói hatalomhoz voltak lojálisak, ahhoz a hatalomhoz, amely a nemességnak való kiszolgáltatottságát részben ezen a módon tudta ellensúlyozni: az 1848–1849-es események törlik meg ezt a tendenciát. V. ö. Komoróczy I., 868–1093., különösen 906–911. V. m. ö. Décsy Antal, *Elmélkedés a' Görögökről, Ráczókról, Macedóniai Oláhokról, Zsidókról 's ezeknek kereskedésekről hazánkban*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/11. 51–66.

elve alapján lenne meghatározva a jó és a rossz nemzet. A magyarok jók, a németek és a zsidók rosszak. Egy szinte komikus kiszólás is megjelenik ennek kapcsán a darabban: „Áldgya meg Isten a’ Magyarot Horvát testvéreivel egygyütt!” – kiáltja Simon bán a király üdvözlésekor (KS, 96.).

Az azonban tény, hogy a királyné nemzetsége a zsidókkal szembeni indulatoknál is súlyosabb kirohanásokra ragadtatja Kisfaludy Bánkjának főhősét:

BÁNK

A’kiket más Nemzetek testeikből mint mérges toronyot, vad húst lemetélnék és közökből kihánynak, azok ide gyűlnek és itt nagyokká, hatalmasokká lesznek, – ostorinkká válnak. [...] Ezt a’ mételyt külföldről jövő Királynéink hozzák magokkal, és terjesztik hazánkban. Sz. Istvántól fogva, ha vesszük, kevés Királynénk volt szerencséje a’ magyarnak. Nemzetünk’ testét alkotó, lelkét lehellő bölcs őseink egy fő dolgot elmúlattak: a’ vérünk tisztán tartásáról nem gondolkodtak. Semmi sem jó a’mi Keverék – legyen bár két jó, a’mi keveredik. [Kiemelés: HZ] Mostani minden nyavalyánknak tagadhatatlanul a’ Királyné fő oka: eszével a’ Királyon hatalmat erőt, nyert; – Rokonit, földiit nyakunkra ülteti; – ezeknek boldogulásokért a’ magyarnak zsirját, vérét szívja; – Hazánk soha nem lesz neki is hazája. Vagy változni kell neki, vagy – nem lenni; – különben vesznünk kell. Ha képes volna e megváltozni, nagy kérdés (KS, 125–126.).

A gonosz, idegen asszony – mintha csak a veszprémi kanonok érvelését olvasnánk a *Tudományos Gyűjtemény*ből – és a jó uralkodó sztereotip ellentéte tulajdonképpen mintha a királyság intézményére is árnyékot vetne Kisfaludynál. Katonánál ez az ellenérzet Petur szavaiban jelenik meg:

PETUR

Egyj olly Teremtés, a’ kinek nem ez hazája, – Czinteremjeinkben a’ kinek lenyűgödött Szülői nem tevékle csontyokat, – ki gyermeki játékainkban is nem osztozott volt: bennünket az vallyon szerethet-é? (KJ, 197.)

Nem sokkal később Bánk azzal csitítja Peturt, azzal az érveléssel igyekszik tompítani a feszültséget, hogy természetes, ha idegenként mindenki a saját nemzetiségének kedvez:

BÁNK

Vétkül tulajdonítsuk azt neki, hogy a’ Feleketét jobban szeretné, mint a’ Magyarságot? – Ha Németek között közületek Király lehetne egyik, nem elsőbb volna e’ előtte még ott is a’ Magyar? (KJ, 207.)

Ugyanakkor még Petur is vívódik, nála is – Simonnal és Mikhállal beszél ebben a jelenetben – ott van a jó idegenekkel szembeni jóindulat:

PETUR

Ki mondta

*azt? Én, 's meráni?! Hát mikor nevezte
testvérnek a' tűz a' vizet? – csupán
csak bennetek van még egyetlen egyj
bizodalmam! A' ti Húgotok – (KJ, 167.)*

Nem sokkal ezelőtt olvassuk Katonánál azt a jelenetet, ami a boióthiaknak a király és Magyarország iránti lojalitásáról szól:

MIKHÁL

Oh Simon, nem halki a' bojóthi

*Gróffaj! spanyol hazánkba vissza kell
mennünk – csak ott kell a bojóthi fajnak
zöldelni –*

SIMON

*Vagy Magyar országban. Magam
is gondolám már, 's elvégeztem azt,
hogy minden országból Bojóthra vinném;
de itt nem aljasul el a spanyol –
elég ha mind meg annyi jó Magyar
Háznépnek ők lehetnek Törzsöki. (KJ, 162–163.)*

Csak futólag említem, hogy a *Bánk bán*nak ez a helye a közvetlen forrása Kisfaludy Sándor *Miczbán* című regéjének (1836) és Szigligeti Ede drámájának (1840). A megátkozott feleség és a hét iker történetének – az ikerszülést a paráznaság bélyegének tartották az archaikus hiedelmek – első írásos változata Alvinczy Péter Bethlen Gábor fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsánnának a temetésén elhangzott *Exequiae principales* című beszédében fordul elő. A kritikai kiadás egy az *Ungarisches Magazin*ban, 1782-ben megjelent cikkekre és Fessler *Geschichte der Ungernjének* II. kötetére hivatkozik.²⁴ Katonánál az el nem mondott, de feltehetőleg az olvasó, illetve a későbbi néző által ismert történetnek az lehet a szerepe, hogy az igaztalan vádak alól megszabaduló anya és a hét nemesi ág megtisztulását mint valamiféle akkulturációs rítus képét vetítse elénk. Dramaturgiai értelemben talán azért is fontos a párbeszéd – és a békétlenek jel-szava: Melinda –, mert előrevetít egy olyan cselemény-perspektívát, az erkölcsste-lenség vádja alól való megszabadulás lehetőségét, amely aztán nem következik be. Melinda és Bánk tragédiáját a reménytelen szerencsés fordulat elmaradása tovább mélyíti.

²⁴ Katona, 1983. 448–449.

Visszatetsző, de dramaturgiai értelemben tökéletes megoldás, hogy a lézengő ritter, Biberach is előáll saját identitásának kifejtésével. A közmondásossá vált mondata szerint:

*Meglehet
Bánkhoz szegődök. Ott van a' Haza,
hol a' haszon –'s miért ne húzzam azt? (KJ, 179.)*

Biberach intrikus szerepéhez, a szerepkörből származó negatív jelleméhez nem fér kétség. Ám azt is észre kell vennünk, hogy színpadi karakterének ellen-szenves jellegén mintha Katona csavarna egyet, és ironikusan Gömbös Antal érvelését idézné: „személyét és birtokát hathatós védelme alá vegye... Ha ezen jó téteményekben [ti. az anyagi gyarapodásban – HZ] részesül az ember, boldognak valla magát, 's sorsával megnyugszik [...] Nemzeti lelket ruház magára stb.” Biberachnak ez a mondata az 1815-ös első kidolgozásban még nincs benne, legalábbis csak a hasznot emlegeti, a hazát itt még nem:

*...talám
Hozzá szegődök: s miért ne húzzam a'
Hasznot? hisz a' minék történni meg kell
A' nélkül is meg – (kiteként) Izidóra jön...(KJ, 40.)*

Izidóra a jó meráni, benne mindvégig megvan a nemzeti büszkeség – és a magyarokkal szembeni ellenszenv is –, de érzelmei, emberi vonásai vannak, csatlódik a nemcsak testi, de hatalmi kéjsóvárságban szenvedő Ottóban:

*IZIDÓRA
Szerettem Ottót –
GERTRUDIS
Mit beszélés? –
A' Herczeget?
IZIDÓRA
Nem. Ottót a' vitézt; de a'
Vitéz bemocskolá magát, 's azért
a' büszke Német L'ány a' Biberost
is megveté. (KJ, 241.)*

Nagyjából ugyanezt mondja Gertrudis is, amikor Ottót megátkozza:

*GERTRUDIS
Átok reád Fiú, ki örök mocsok
közé keverted a' Hazádat! (KJ, 244.)*

Valószínűleg ezek azok a mondatok, amelyek miatt Gertrudis igazi drámai alak lesz, szemben Kisfaludy Gertrúdjával, aki csak egy grandiózus, de magában való módon gonosz perszóna. A király meghasonlása sem olyan drámai

Kisfaludynál, mint Katonánál. A meggyilkolt királyné viselt dolgait megismer-
vén Kisfaludy András királya rögtön államférfiként, hivatalnok-királyként kezd
viselkedni, gyászának emberi mélységei hirtelen kiiktatódnak a jelenetből.

KIRÁLY ’

*S akár mint mentegesse Szívem ötet feddhetetlen erkölcsre, okosságára nézve, más
részről fejedelmi büszkesége, a’ Magyartól idgenkedése, Rokoninak helytelen kedvelése,
pénz zsugorása, – gyanút támaszthatnak. (KS, 173.)*

Katona drámájának utolsó sorait mindannyian jól ismerjük. Endre szavaiban
Gertrudis a két arcának, az általa szeretett asszony és a magyarokat sanyargató
királyné képeinek összeférhetetlensége szólal meg:

KIRÁLY

*Magyarok! igen jól esmérem – szeretnek,
enyimék! – Hogy illy nemes szívekkel egybe
férkezni nem tudtál, Gertrudisom!
(fel akar sietni a’ Holthoz; de eleibe akadván a’ Léptsőkön álló gyermekei, azokhoz által
ölelve letérdepel.) (KJ, 302.)*

Külső, ítélkező szempontú, szentenciózus – és emiatt kifejezetten drámaiatlan
–, kommentátori szerepet kap Simon bán Kisfaludynál, az ötödik felvonásban:
különös módon nem Bánké és nem a királyé a konfliktusok lezárása, hanem az övé.

SIMON

*A’ szerencsétlen Királyné, nem fejtegetem, hajlandóságból e, vagy vakságból, gyűlölője
volt minden Magyarnak, kedvellője minden Rossznak, pártfogója a’ Nemzet véret szívó
Izmaelitáknak, ’s rossz erkölcsű testvéreivel egygyütt maga is legfőbb, ’s leghatalma-
sabb Nyomorgatója a ’Nemzetnek. Már ezért nagy büntetést érdemlett: mert egy egész
Nemzetet egy ember, egy Uralkodó Nemzetség büntetlen még soha nem nyomorgatott
sokáig. Bánk, mint Nádor, ezt legsajnosban tapasztalhatta, mert az ő kezébe omlott árvíz
gyanánt a’ temérdek panasz. Bánkot, mint jó hazafit, mint emberséges embert már ez is
méltó bosszúra ingerelhette. Minekutánna pedig a’ szerencsétlenségébe hanyat homlok
siető Asszony, nem mondhatom erkölcstelenségéből, mert házasa élete feddhetetlen volt, – a’
mi igaz, igaz, – hanem bosszút szomjúzásból a’ Nádor ellen, ki pénzt zsarló vágygyait aka-
dályoztatta, vagy erkölcstelen testvéreinek vétkes kedvezéséből a’ példás életű, jó Nádornét
a’ parázsnaságnak prédául oda vetette, – Bánkot nem tartanám emberséges embernek, ha
feleségének gyalázzattát vérrel nem váltotta volna meg. A’ magyar Királynék nem Kerittők,
királyi palotáink nem bordélyházak. A’ mi a’ nép között halállal fenyegetik, a’ példát adni
tartozókban háromszoros vétek. – Bánk köszönetet érdemel, nem büntetést. (KJ, 178–179.)*

Az idegenség drámája szempontjából azonban nem is az idegen királynék
vagy Katonánál Melinda halála tragikus. A kirekesztés drámáját Katona Bánk
bánjában leginkább a boióthiak szenvedik meg, alighanem ez Katona legelemen-
tárisabb képe a nemzeti „önismerethiány” ostoba szélsőségeiről.

MIKHÁL

Késő Vénség fehérlik

fejemen – mocskok nem volt rajtam soha

más, mint kiontott vére a' Haza',

és szent Igazság' Ellenséginek;

most mint közönséges Tolvaj vitettem

tömlöczbe, és a' külső nemzetet

a' nélkül is megúttátt Nép szeméttel

dobála. Ezt Gertrudisod tevé, [kiemelés: HZ]

mert nem akarám Testvéretem megölni. (KJ, 285.)

Ez a jó idegen, a 19. századi típusú nemzetfogalmakkal azonosulni tudó jövevény hazafi tragédiája: hiába érzi, hogy hazára, otthonra talált, ha az idegenek ellen felszított – és a boióthiakkal szemben mindvégig jogtalan – gyűlölet őt magát is kiszolgáltatottá, áldozattá teszi.